

ІСТОРІЯ РЕДАГУВАННЯ В УКРАЇНІ – УКРАЇНСЬКА РУКОПИСНА КНИГА

У статті досліджено роль рукописної книги у процесі зародження редагування і визначення функцій редактора. Здійснено аналіз рукописних пам'яток і показано мету втручання редактора (упорядника, перекладача, переписувача) в текст.

Ключові слова: рукописна книга, переписувач, упорядник, автор, редактор, осередки книгописання.

Про редагування української книги можемо говорити від того часу, коли виникла потреба писати, переписувати і перекладати тексти. Відомо, що в XI ст. в Києві князем Ярославом Мудрим було започатковане книгописання – при Софійському соборі організовано осередок київської писемної школи. Це була велика майстерня-скрипторій, де кваліфіковані писарі і художники творили українську книгу: «У 30-х роках XI ст. при київській митрополії в оточенні князя виник гурток освічених людей – ерудитів. Найвидатнішою постаттю в ньому був письменник Іларіон» [7, т. 1, 716]. Дослідники давньої книги відзначають високий рівень книжкового мистецтва і книжкової культури того часу. Саме тут у 40-х роках XI ст. було створене «Реймське Євангеліє», у тексті якого віднаходять «деякі ознаки східнослов'янської редакції як у палеографічних, так і в лінгвістичних особливостях» [7, т. 1, 717]. Інша точно датована пам'ятка, «Остромирове Євангеліє» (1056-1057 рр.), переписане дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира, – яскравий приклад високого мистецтва творення книги. Серед переписувачів книг, крім звичайних копіїстів, були освічені і творчі особистості, які «редагували текст граматично чи стилістично або змінювали композиційно. Деякі переписувачі свідомо чи несвідомо „орнаментували” канонічний текст українськими мовними рисами» [7, т. 2, 250]. Кожна сторінка пам'ятки – свідчення професійного вміння і міцної традиції у книжковій справі вже в XI ст. [11].

Міцні традиції... А чи не занадто сміливо? Та ні, цілком обґрунтовано, бо сьогодні можемо впевнено говорити про існування писемності на етнічних українських землях у дохристиянський період – маємо чимало фактів і наукових гіпотез. У скрипторії при Софійському соборі було створено шедевр світового мистецтва «Ізборник Святослава» (1073 р.), переписаний дяком Іоанном, а також «Ізборник Святослава» (1076 р.), в якому простежуються «елементи південноруської говірки, які згодом лягли в основу формування мови української народності» [6, 21]. Важливо відзначити, що в переписаному з болгарського манускрипта X ст. (перекладеного з грецького оригіналу для царя Симеона) «Ізборнику Святослава» 1073 р. «руський писець замість імені

болгарського царя вписав ім'я київського князя Святослава», за наказом якого до рукопису було дописано кілька аркушів тексту [12, 148]. Отже, маємо перші прояви пристосування тексту до свого читача.

Добре налагодженою була книжна справа і в Києво-Печерському монастирі, особливо після запровадження в ньому Феодосієм Печерським близько 1070 р. Студитського статуту, який, серед іншого, зобов'язував ченців постійно підвищувати рівень богословської освіти, «читати книги і переписувати їх», думати і творити [12, 15; 14, 285-302]. Для цього в монастирі були всі умови – діяла школа підвищеного типу, де діставали ґрунтовну освіту майбутні філологи, богослови, філософи, літописці. Так, з метою переглянути і узгодити канонічні слов'янські тексти Євангелія, Апостола, Псалтиря, які були поширені після введення християнства як офіційної релігії і потрібні для церковних відправ, з грецькими текстами, що ними користувалися у Візантії, було залучено добрих знавців мови. Про це свідчить той факт, що «тотожність виправлень первісного тексту перекладу Євангелія, Апостола і Псалтиря показує, що редагування здійснено в одній і тій самій місцевості й в один час. Цю роботу виконала не одна особа, а ціла школа» [7, т. 1, 704]. Однак, де була ця школа, думки вчених розходяться. Як вважають дослідники, вона була саме в Києві, у Печерському монастирі, бо жодне інше місто в XI ст. не могло мати стільки досвідчених майстрів, такої сильної редакторської школи. «Очевидно, якийсь із київських митрополитів дав дозвіл переглянути канонічний слов'янський текст Євангелія, щоб узгодити його з грецьким, яким користувалися в Візантії в XI ст.» [7, т. 1, 705]. Дослідники відзначають також високий рівень переписувачів і перекладачів, які могли самостійно змінювати структуру богослужбових книг, тобто редагувати їх з погляду композиції [5, 353]. «Звіряння слов'янського тексту з грецьким XI ст., сміливі виправлення й лексичні нововведення робили добрі знавці мови» [7, т. 1, 705]. Важливу роль у виробленні давньої української мови відігравали твори вітчизняних церковних письменників [7, т. 1, 706], зокрема така пам'ятка оригінального письменства, як «Слово о Законі и Благодаті» київського митрополита Іларіона, «Повчання Володимира Мономаха», твори Нестора, Феодосія Печерського, Кирила Туровського та ін. М.С. Грушевський відзначав, що «Слово о Законі і Благодаті» (1030-1050 рр.) «се незвичайно важний показчик тих високостей, яких досягли книжники» [4, т. 2, 62]. З Києво-Печерського монастиря рукописна книга поширювалася в Київській Русі і за її межами.

Цікаве з погляду редагування «Галицьке Євангеліє» 1144 року. «Окремі зміни в євангельський текст спорадично вносили переписувачі в різних культурних центрах, однак ширше введення живомовних лексичних елементів замість церковнослов'янських, точніше редагування канонічних текстів, було під силу тільки добрим знавцям грецької мови» [7, т. 1, 704]. Усі зміни до євангельського тексту вносилися з метою зробити текст зрозумілішим спочатку для слухача, а потім і для читача.

Культура Русі, як відомо, на початку XII ст. була дуже високою, а давньоруські книжники мали ґрунтовну освіту, зокрема глибокі знання грецької

мови, що давало їм змогу помічати розходження в лексиці старослов'янських пам'яток.

На початку XII ст. ігумен Михайлівського Видубицького монастиря (ще одного, третього центру книгописання в Києві) «Сильвестр піддав ретельному редагуванню “Повість минулих літ”, висунувши на перший план діяльність Володимира Мономаха», а також «додав до літопису переказ про апостола Андрія і переказ про Василька Теробовльського» [7, т. 1, 723]. Повість мала три редакції, перша з яких була завершена, ймовірно, Нестором у Києво-Печерському монастирі приблизно 1111-1113 рр. «Питання про авторство “Повісті...” й досі дискусійне, хоч найчастіше цей твір пов'язують з іменем Нестора, чорноризця Печерського Феодосієвого монастиря у Києві. Насправді ж більш вірогідним є те, що Нестор був одним з тих, хто продовжив традицію літописання» [15, 26]. Але Нестор не просто продовжив цю традицію, а збагатив її, бо саме високий поетичний стиль, патріотичні мотиви, динамічні діалоги «надали... особливого колориту» [15, 26] пам'ятці. «Нестор зі своїми можливими попередниками і наступниками, як Аскольдів літописець, Іоанн, Никон, Сильвестр, писали ... священні книги русько-українського народу, що ввібрали в себе багатовіковий досвід слова» [17, 491]. Стиль викладу, особливості подання матеріалу, закони літературної форми – це те, що не могло не хвилювати тогочасного книжника, укладача, книжника-редактора.

Отже, в Києві XI-XII ст. активно працювали три київські писемні школи, в яких створювалися, переписувалися, перекладалися книги. За князювання Володимира Мономаха особливого розвитку набула літературно-мистецька діяльність у Київській Русі – «це й укладання Початкового літопису ігуменом Сильвестром, переклади з візантійського письма, життєписи святих – Антонія, Феодосія – засновників Печерського монастиря, святих Ольги і Володимира, написані монахом Іаковом, початки Печерського патерика, покладені Нестором, повісті про смерть князів Бориса і Гліба» [15, 39]. Зрозуміло, що доводилося працювати над лексикою, стилістикою, композицією текстів. Пам'ятки, перекладені в цей період з грецької та болгарської мов, свідчать про високий рівень перекладацької справи [7, т. 1, 719].

Серед пам'яток XI-XII ст. цікавими для історії редагування є літописні зводи – історичні хрестоматії, які упорядковувалися різними укладачами, а отже, мали неоднаковий стиль викладу і характер інформації, але завжди несли на собі відбиток їхніх упорядників, які не тільки редагували своїх попередників, а й доповнювали тексти новими фактами, скорочували або й вилучали небажану інформацію, осучаснювали виклад згідно з існуючими політичними уподобаннями [7, т.1, 726, 748, 752-753]. Крім того, у текстах маємо певні редакційні вставлення, в яких висловлено симпатії літописця до князівського роду, поєднання матеріалу, наприклад, двох літописів [7, т.1, 755] тощо.

Не можна не згадати таку пам'ятку, як «Слово» або «Моленіє» («Посланіє») Данила Заточника (XII-XIII ст.). Пам'ятка була досить популярною, тому протягом віків її переписували, переробляли і доповнювали

[7, т. 1, 768]. Саме виправлення-перероблення і зумовило зміну назви «Моління», «Послання» на емоційно нейтральну «Слово».

Незважаючи на складне становище книгописання в першій половині XIII ст., пов'язане з монголо-татарським нашествям, маємо значні здобутки. Те, що дійшло до наших днів, «викликає повагу й подив» [6, 43]. Так, у Видубицькому монастирі на початку XIII ст. ігумен Мойсей на основі літописних зведень упорядкував «Київський літопис», що охоплює події 1118-1200 рр. На думку вчених, крім Мойсея, над літописом працювали й інші книжники. Літописні зведення доводилося скорочувати, окремі на потребу часу доповнювати, тобто робота виконувалася упорядниками-редакторами творчо. Саме тому й маємо відмінності між першими редакціями і пізнішими, в яких наявні ознаки нового часу.

В «Історії Української культури» сказано, що з середини XIII до середини XV ст. в Україні було багато перекладної літератури, зокрема збірників [7, т. 2, 312]. Крім відомих збірників, таких як «Златоуст», «Златоструй», «Маргарита», «Пчела» «додається новий – «Ізмарагд... відомий у численних списках XIV-XVII ст., серед яких можна виділити три (іноді – дві) редакції» [7, т. 2, 312]. Цей збірник так багато разів перероблявся, що «кількість статей у різних списках – навіть у межах однієї редакції – неоднакова» [7, т. 2, 312]. Отже, поряд з творами суто релігійними маємо переклади художньої літератури, збірники філософсько-повчального і морально-повчального змісту, перекладені з болгарської, латинської мови і опрацьовані редакторами. Щоправда, як відзначають дослідники, перекладачі часто вільно поводилися з оригіналами світських текстів, відходили від оригіналів, бо вважали за основне своє завдання зробити текст зрозумілим читачеві – і в лексиці, і в стилістиці, і в компонуванні матеріалу, подати перекладний твір у доступній формі. Звідси – нові редакції і списки.

У другій половині XIII ст. було створено Галицько-Волинський літопис – один з найцінніших «людських документів європейського середньовіччя взагалі, не кажучи вже про першорядну вартість як історичного джерела» [4, т. 3, 165]. Аналіз пам'ятки показує, що протягом другої половини XIII та початку XIV ст. над укладанням літопису працювало не менше п'яти редакторів. Як переконливо доводить А.І. Генсьорський, пам'ятка «відбиває мовні засоби не одного освіченого носія мови певної епохи, а цілого ряду таких носіїв, часто досить далеких і за епохою, і за соціальним станом, і за ідеологією, і за нахилами до жанрових стилів, і, нарешті, за місцем походження, а то навіть і за етносом. Це пов'язано насамперед з різними редакторами, кожен з яких, продовжуючи працю свого попередника, вносив у його мову деякі свої мовні особливості, в основному зберігаючи мовні засоби попередника» [2, 3; 3, 3-101]. Серед редакторів літопису були єпископи, визначні державні діячі, близькі до духовних осіб люди. Зрозуміло, що на літописі позначилися політичні й ідеологічні погляди редакторів, їхні симпатії чи антипатії до тих або інших державних діячів. Доведено, що в літописі використано візантійські хроніки Іоанна Малали, Георгія Амартоли, твори Йосифа Флавія та ін.

Редактори літопису користувалися також окремими літописними записками, які склалися в різних містах [6, 43]. І. Крип'якевич дослідив, що Галицько-Волинський літопис у перших редакціях відрізнявся від інших літописів того часу недотриманням його редакторами хронології подій, там не було ніяких дат, років, а події поєднувалися фразами «в той же час», «у ті ж роки», «як минув деякий час» та ін. Це робилося з метою наблизити текст до оповідного стилю, подати його як оповідання. Літописці наслідували біблійний стиль, використовували цитування, включали до літопису різні літературні джерела, наводили окремі документи, народні перекази, приказки, пісні [10, 142-143]. Зрозуміло, що все це робилося для читача.

У XIV ст. Патріарх Євтимій Тирновський, болгарський письменник і просвітител, провів книжну реформу, «суть якої зводилася до редагування і ретельного вивірення з грецьким оригіналом суцільного масиву візантійських літературних пам'яток», адже нові тексти візантійської культури через Болгарію запозичалися Руссю, як й іншими країнами. «Наслідком реформи було здійснення перекладів і редакцій творів здебільшого релігійної літератури» [7, т. 2, 245]. Тексти очищалися від зайвих запозичень, встановлювалися єдині норми давньої української графіки та орфографії, почали з'являтися наново переписані, відредаговані твори, зокрема Святого Письма. Провідниками ідей реформи Євтимія Тирновського в Україні стали його учні – митрополит київський Кипріян, письменник, редактор, перекладач і книжник, та митрополит київський Григорій Цамблак, твори якого були зразками церковного ораторського мистецтва.

Серед точно датованих пам'яток XV ст. не оминути яскраву, високохудожню пам'ятку рукописного мистецтва «Києво-Печерський патерик», писану протодияконом Спиридонієм (першу редакцію пам'ятки датують початком XIII ст., а останню – XVст.), яку було відредаговано композиційно, вміщено нові статті, «виклад витримано у хронологічній послідовності, текст збагачено риторичними прикрасами у стилі «плетіння словес» [7, т. 2, 322]. Для літератури XV ст. загалом – і оригінальної, і перекладної – були характерними «доповнення старих пам'яток, насамперед “Києво-Печерського патерика”, зумовлені посиленням аскетичних і містичних настроїв та плеканням старої церковної риторики», що розглядають «не лише як поглиблення релігійності, але й як реакцію на посилення в літературі світських настроїв» [1, 27-28]. «Києво-Печерський патерик» вийшов друком з друкарні Києво-Печерської лаври 1661 р. і видавався багато разів; він був «золотою книгою» українського письменного люду, джерелом його літературної утіхи й морального поучення» [4, т. 3, 106]. Про значення «Києво-Печерського патерика» для теорії і практики редагування наголошує М.С. Тимошик: «...текст “Києво-Печерського патерика” дає сьгоднішнім фахівцям редакторської справи колосальний матеріал для поцінування ролі й відповідальності редактора не лише в подальшому вдосконаленні тексту, структури твору в цілому, а й змін певних смислових, фактологічних, ба навіть політичних акцентів в умовах, коли цей текст побутує й розмножується

протягом тривалого часу» [13, 82]. М.С. Тимошик дослідив і редакторське втручання в текст пам'ятки ченця Арсенія та клирика Касіяна у XV ст. [детальніше про це: 13, 82-83].

Потрібно також сказати про перекладну світську літературу другої половини XV ст. Думки дослідників історії видавничої справи і перекладу одностайні в тому, що час масової появи перекладів – друга половина XV ст., а центром появи їх був Київ. Саме з Києва перекладна література поширювалася. Над перекладами працювали освічені люди різних національностей. «Характер перекладної літератури засвідчує, що в її створенні брали участь вихідці з різних етнічних груп. Оскільки більшість перекладів було здійснено українською мовою, то з цього легко можна зробити висновок, що серед української спільноти того часу вже існували сили, які не задовольнялися старою візантійською книжністю і прагнули осягнути нові філософські і природничо-наукові знання» [7, т. 2, 475].

Поява друкарства не припинила розвиток рукописної книги – вона ще довго існуватиме паралельно з друкованою. Кожен переписаний текст – унікальне явище, бо «переписувач komponував зміст книжки на власний смак, окрім того, досить часто пожвавлював мову оригіналу діалектними чи іншими мовними особливостями» [7, т. 2, 595]. Починаючи з кінця XVI ст. літературу дедалі більше почали використовувати і для домашнього читання, а не лише для читання в церкві. Це учительні Євангелія, літописи художні твори та ін. Навіть у XVII-XVIII ст. рукописна книга ще залишалася популярною. У писемному вигляді здебільшого поширювалися художні, наукові твори, канцелярські документи, літописи, різноманітні поради тощо [9, 31].

Цікавими є також матеріали, що увійшли до «Літопису С. Величка». Так, у переписаному С. Величком універсалі гетьмана Івана Самойловича від 10 травня 1672 року, адресованого старшині, козакам, війтам, селянству, бачимо стилістичні і смислові виправлення, які «зумовлювалися певним типом історичного мислення Величка, а не були лише результатом його випадкових огріхів як переписувача» [8, т. 3, 560]. У літературі існують різні погляди щодо достовірності (недостовірності) вміщеного в літописі «Білоцерківського універсалу» Б. Хмельницького. Компромісною є також думка про те, що С. Величко піддав універсал літературному опрацюванню [8, т. 3, 555].

У XVI ст. (1556-1561 рр.) ченцями Пересопницького монастиря на Волині було перекладено з болгарської мови Святе письмо, що дістало назву «Пересопницького Євангелія». Перекладали ченці з болгарської мови на мову «просту» (тогочасну українську), зрозумілу для народу. Над українським варіантом тексту працювало двоє людей – пересопницький архімандрит Григорій і син протопопа Василя, відомий каліграф Михайло Василієвич (Васильович) з м. Сянока. Так, про Григорія згадують як про освічену на свій час особу, книжника, байдужого «до злата і сребла тлеющих» [7, т. 2, 606]. Переписувач і перекладач «не тільки вказали читацьке призначення книжки, а й виділили на початку кожної групи зачал місця, які слід використовувати в релігійній полеміці з католиками» [7, т. 2, 606], що на той час було важливим.

Дослідники «Пепесопницького Євангелія» відзначають випадки співпраці копіїстів тексту з перекладачами і редакторами. Відомо, що робота над текстом Євангелія тривала п'ять років – переписування і переклад займали багато часу, вплинула також на тривалість написання зміна місця виготовлення пам'ятки. У тексті Євангелія виразно відображено основні фонетичні, граматичні та лексичні особливості, а також синтаксис народної мови XVI ст. Потрібно відзначити багате орнаментування рукопису різнокольоровими з позолотою високохудожніми мініатюрами, заставками, ініціалами, кінцівками з українськими мотивами. «Пересопницьке Євангеліє» свідчить про високий рівень української культури, що виявлявся у справі книготворення, яка на той час було однією з найвагоміших у суспільному розвитку, зокрема у виконанні писемних форм, розміщенні тексту, способів перекладу, створенні так званих сумаріїв, у яких викладено зміст розділів, витворенні високої перекладацької стилістики... [16, 433-434; 18].

Таким чином, період рукописної книги на етнічних українських землях цілком переконливо говорить про зародження української школи редагування. Безперечно, про редагування в сучасному розумінні мова не йде, проте нам є чим пишатися. Кожна створена в той період книга – це унікальне, індивідуальне явище, однак виконання певних завдань, які входять до фахових обов'язків сучасного редактора, можемо простежити і в авторів оригінальних текстів, упорядників, переписувачів та перекладачів давньої рукописної книги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус П. Паломницький жанр в історії української літератури / П. Білоус. – Житомир, 1997. – 160 с.
2. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А.І. Генсьорський. – К. : В-во АН УРСР, 1961. – 284 с.
3. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори) / А.І. Генсьорський. – К. : В-во АН УРСР, 1958.
4. Грушевський М.С. Історія української літератури в 6-ти томах / М.С. Грушевський. – Т.2, 3. – К. : Либідь, 1993; т.2 – 264 с., т.3 – 285 с.
5. Жуковская Л.П. Текстология и язык древнейших славянских памятников / Л.П. Жуковская. – М. : Наука, 1976. – 369 с.
6. Запаско Я. Пам'ятки книжного мистецтва: українська рукописна книга / Я. Запаско. – Львів : Світ, 1995. – 480 с.
7. Історія української культури. У п'яти томах. Т. 1, 2. – К. : Наукова думка, 2001; т. 1 – 1135 с., т.2 – 847 с.
8. Історія української культури. У п'яти томах. Т. 3. – К. : Наукова думка, 2003. – 1246 с.
9. Ковальчук Г.І. Рукописні книги та стародруки: навчальний посібник / Г.І. Ковальчук. – К. : Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, 2011. – 100 с.
10. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – К. : Наукова думка, 1984. – 176 с.
11. Накорякова К.М. Очерки по истории редактирования в России XVI-XIX вв.: опыт и проблемы / К.М. Накорякова. – М. : Изд.-во «ВК», 2004. – 227 с.
12. Овчінніков В. Історія книги: Еволюція книжкової структури : навч. посібн. / В.С. Овчінніков – Львів : Світ, 2005. – 420с.
13. Тимошик М.С. Історія видавничої справи: підручник / М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2003. – 496 с.

14. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – Т.1. – К. : Дніпро, 2001. – 632 с.
15. Українська література XI-XIII ст. : [хрестоматія з коментарями] / упоряд. Є.А. Карпіловська, Л.О. Тарновецька; відп. ред. І.П. Чепіга. – Чернівці : Вид-во «Прут», 1997. – 368 с.
16. Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 2000. – 752 с.
17. Яременко В. На замовлення вічності. Післяслово до «Повісті врем'яних літ» // Літопис (За Іпатським списком). – К. : Радянський письменник, 1990. – 558 с.

Kharchuk O. Background editing in Ukraine – Ukrainian handwritten books

The article examines the role of manuscripts in the origin and definition editing features editor. The analysis of handwritten attractions and shows the purpose of the intervention editor (compiler, interpreter, transcriber) in the text.

Keywords: manuscripts, scribe, compiler, author, editor.

УДК 070.41

О.І. ХАРИТОНЕНКО

канд. філол. наук

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕДАГУВАННЯ В ФАХОВИХ ВИДАННЯХ ГАЛУЗІ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Стаття-огляд характеризує стан висвітлення проблем редагування на сторінках фахових видань із соціальних комунікацій у період із 2008 до 2012 року.

Ключові слова: редагування, історія редагування, сучасний стан науки про редагування.

Фахові часописи – надійний засіб поширення інформації й забезпечення комунікації в науковому середовищі. Від того, наскільки повно й оперативно здобутки в певній галузі науки відображені в таких виданнях, залежить її розвиток. Саме тому є потреба в постійному моніторингу кількісних і якісних показників публікацій, що з'являються в науковій періодиці. Мета цієї статті – проаналізувати, як наукові дослідження з едиторики представлені на сторінках провідних наукових журналів. Значною мірою це корисно і для створення цілісної картини розвитку едиторики як науки, а отже, може доповнити уявлення про історію редагування [1; 2].

Редагування належить до наукової галузі «соціальні комунікації» і вивчається поряд із такими спеціальностями як «теорія та історія соціальних комунікацій», «документознавство, архівознавство», «книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство», «теорія та історія журналістики», «теорія та історія видавничої справи та редагування», «прикладні соціально-комунікаційні технології», «соціальна інформатика».

До переліку фахових видань галузі соціальних комунікацій, що виходили в 2008-2012 роках, належать такі видання: «Актуальні питання масової